

УДК 130.2:75.03(477)

Н.О. Дем'янова

ЗВІРОФОРМИ ЯК ВІДГУК ТОТЕМІЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ ОБРАЗОТВОРЧОМУ МИСТЕЦТВІ: ЕТНО-НАЦІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА

В умовах глобалізації та полікультурного діалогу існує небезпека стирання етно-національного культурного обличчя нашої держави. Однак, як противага асимілюючим тенденціям, наростає нова хвиля відродження минулих традицій в українському образотворчому мистецтві, починаючи від епохи модернізму та закінчуючи сьогоднішнім днем. Особливої ваги ця тема набула протягом останніх двох десятиріч.

Метою статті є презентація етно-національної специфіки зооморфного зображення в українському образотворчому мистецтві, як одного з аспектів етностилістики.

Зооморфні зображення на території України зустрічаються протягом усього періоду розвитку образотворчого мистецтва – від примітивних зображень палеоліту до сучасних анімалістичних форм. Образ тварини став об'єктом зацікавлення низки дослідників образотворчого мистецтва. Темі зооморфних зображень на артефактах трипільської культури присв'ятили свої праці М.Відейко, В.Збенович, С.Губерначук, Т.Телегін, В.Косаківський, Т.Ткачук, Я.Мельник. Скіфський звіриний стиль досліджували В.Іллінська, Н.Членова, А.Шкурко, Ю.Полідович, Ю.Камінська, Л.Славін. Відомості про язичницькі зображення тваринного світу, які містять давньоруські пам'ятки дохристиянського та християнського мистецтва, знаходимо у працях В.Антоновича, Г.Мезенцевої, В.Богусевич, В.Гончарова, Т.Іваненко та ін. Повернення до архаїчних звіроформ у живописі модерної та постмодерної доби досліджується в контексті наївного живопису, примітивізму, ремінісценцій первісного тотемізму, архетипічних, міфологічних та символічних образів.

Серед творів первісного мистецтва зображення тварин є досить поширеними, оскільки вони тісно пов'язані з магією та тотемізмом. Первісні мисливці були, по суті, анімалістами, творцями зооморфних першоформ образотворчого мистецтва.

Історію розвитку анімалістичних мотивів на території України варто розпочати, на нашу думку, з мистецтва Трипілля, позаяк зображення тварин цієї культури в значній мірі є прототипами пізніших зразків в українському образотворчому та декоративно-прикладному мистецтві (у живописі, графіці, розписах, вишивці, скульптурі, книжковій мініатюрі тощо).

Зооморфні зображення на трипільських артефактах, що відтворюють сакральні-міфологічні уявлення, містять велику кількість реальних та фантастичних тварин. Це зображення собак, биків, корів, овець, косуль, кіз, оленів, вовків, птахів, змії, а також синкретичні образи, що поєднують жінку і птаха, жінку і корову, жінку та змію. Якщо характерною художньою рисою скульптурних зображень тварин є округлі та статичні форми, то у площинних зображеннях тварина передана переважно в русі і, зазвичай, у профіль.

Профільне динамічне зображення тварини стало основним показником скіфського «звіриноного стилю» на наступному етапі розвитку звіроформ в образотворчому мистецтві. Ю.Полідович у дисертації «Образ хижака у мистецтві народів скіфського світу (за археологічними пам'ятками VII-IV ст. до н.е.)» дає опис зображень хижого звіра як одного з центральних образів скіфського «звіриноного стилю». Особливу увагу автор приділяє класифікації зображень хижака, поділяючи їх на групи. У праці розглянуто також стилістичні особливості творів. Головним загальним стандартом, на думку дослідника, було зображення звірів чітко у профіль, а також значна ступінь умовності. Вказується, що в архаїчних творах переважають зображення звірів родини котячих, а з кінця VI ст. до н.е. розповсюджуються образи вовків та сцени нападу [5], підкреслюються атрибути агресії: зуби та кігті. Однією з особливостей «звіриноного стилю» є контраст чистих поверхонь, поєднання

реалістичності та водночас стилізації, уміння передавати характерні риси тварини, гіпертрофія деталей. Голови, очі, вуха, роги, копита звірів геометризуються, збільшуються в розмірі і, всупереч правдоподібності, довільно переносяться з місця на місце. В скіфському мистецтві виразно проявляється тогочасний естетичний ідеал: красиво те, що найбільшою мірою сприяє виживанню та перемозі.

Звіринна тема зберігається і в давньослов'янському образотворчому мистецтві і відіграє велику роль у міфології, фольклорі, народному епосі. Наприклад, ведмідь тривалий час був об'єктом так званого ведмежого культу і поклоніння. Вовк виступав в образі перевертня. Півень – віщий птах. Гуси та качки уособлювали водяну стихію й водяних духів. Кішку вважали за небезпечну істоту, що стоїть на межі двох світів – реального і потойбічного (Зображення кішки в давньоруському мистецтві практично не трапляється). Кінь і собака, навпаки, – вірні друзі, помічники людини в усіх її справах. З птахами в давні часи пов'язаний ряд магічних уявлень.

Досить поширеним є використання звіриних мотивів у декоративно-прикладному мистецтві. Це фібули з голівками грифонів, орлів, соколів, сов, коней, павичів, пташино-звірині голівки, пластівчасті фігурки тварин тощо. Траплялися і зображення водоплавних птахів, черепах, змії та інших плазунів. Відомі давньослов'янські підвіски у вигляді гусей, качок, півників тощо. Поширеним є тератологічний орнамент, що став панівним у книжковому мистецтві XIII ст., а також прикраси тератологічного характеру на основі злиття зображень фантастичних звірів, птахів, драконів, однорогів, змії, грифонів та інших істот із декоративними мотивами плетінчастого та рослинного орнаменту [6; 158]. Особливо поширеним є зображення фантастичного чудовиська – собако-птаха Сімаргла, що зустрічається на багатьох давньоруських пам'ятках: у мініатюрах, заголовних літерах давніх рукописів, в оздобленні культових споруд тощо. Птахів і звірів майже скрізь подано в русі, вдало передано характерні особливості зображуваних істот [3]. В. Антонович наводить перелік знахідок на території околиці Десятинної церкви і згадує серед них великий золотий медальйон із зображенням птахів із жіночими головами [1; 123].

Звіриний стиль у мистецтві наших предків розвивається як на самобутній основі, так і під впливом східних та європейських зразків. Звідти перейшли зображення грифонів, барсів та левів. Протягом X – першої половини XIII століття, поряд із новими християнськими мотивами та сюжетами, мирно уживаються образи звіриного та пташиного світу [3].

Широко використовуються язичницькі символи в оздобленні культових споруд, де досить поширеними є зображення ящірок, ящери-коней, собако-птахів, півнів, вовків та левів. Зооморфні зображення зустрічаються в оздобленні Євангелій і літописів як декоративні тератологічні елементи. Звірині мотиви присутні в оформленні екстер'єрів храмів, у той час як, на думку деяких дослідників, в інтер'єрах церков Київської Русі вони не використовувалися [2; 33].

Християнська іконографія також містить зображення тварин. Наприклад, композиції, що зображають Різдво (це - воли, вівці, коні, віслюки) або боротьбу Св. Георгія на коні, що вражає Дракона, гріхопадіння Адама і Єви з зображенням змії, а також символ Голуба, як втілення Святого духа. Сцени «Страшного суду» містять зображення різних представників фауни, звіроподібних демонічних істот, а також чотирьох звірів, що символізують чотири давні царства з видіння пророка Даниїла (Вавилонське царство уособлює лев з орлиними крилами, Римське царство символізує грифон, Македонське – пантера і Антихристове – ведмідь). Також варто згадати «Тетраформ» – крилате чотирилике створіння з видіння пророка Іезекеїля, що пізніше трансформувалося в символи євангелістів (троє з них – представники тваринного світу: лев – символ Марка, тілець – символ Луки, орел – Іоана. Ангел є символом Матвія). Якщо говорити про іконографію ангелів, то ці духи також належать до фантастичних істот з тілом людини та крилами птаха, або головою людини та пташиними крилами, отже, містять зооморфні елементи поряд із антропоморфними.

У другій половині XVI ст. від ікони відокремлюється портретний жанр, що поступово,

протягом XVII-XVIII ст., удосконалюється і переслідує мету реалістичного зображення. Тваринам відводиться другорядна роль на шляхетських та дворянських портретах (переважно зображення коней, мисливських собак та, зрідка, кішок). У XIX ст. у творах мистецтва поштовхується інтерес до звіриної тематики – на перше місце ставиться точність відтворення зовнішнього вигляду. Образи тварин зустрічаються у сценах селянського побуту, полювання, війн, парадів, у шляхових начерках. На особливу увагу художників-анімалистів заслуговують коні, собаки та хижакі.

Із розвитком самостійного анімалістичного жанру, зображення тварин стають все більш реалістичними, отже містять у собі все менше етно-національної специфіки. Однак, українська етностилістична художня форма та зміст зберігалися у зразках декоративно-ужиткового мистецтва. Орнаменти, як і кілька століть до цього, містили тотемічні символи часів язичництва. На ювелірних прикрасах продовжувались зображатися птахи, русалки, коні, фантастичні грифони, симаргли та барси, а також зображення левів, ведмедів та орлів, що стали невід’ємними атрибутами української геральдики. Різноманітні представники української та екзотичної фауни активно втілювалися в кераміці, розписах, іграшках і, звичайно, в народних картинах. Власне, народне мистецтво стало джерелом накопичення, збереження та передачі образотворчого фольклору.

Майже кожен художник у своїй практиці звертається до звіриної тематики. Однак, деякі майстри стали корифеями анімалістичного жанру. М.Приймаченко прославилася зображеннями фантастичних тварин далеко за межами України. «Приймаченківські звірі» є органічним поєднанням етнічного та оригінального. «Вона виявила у своєму мистецтві найдавніші дохристиянські вірування праукраїнців – культ природи... язичницький пантеїзм, з його одухотворенням ... птахів і звірів» [4; 10]. Її фантастичні тварини в більшості добрі, але зустрічаються й хижі, злі, агресивні [4; 11].

Л.Танюк писав про роботи Марії Приймаченко: «Її зооморфні мотиви – це і наша прадавня поетика, і вплив образного ладу романського мистецтва, схильного до бестіарії, і наймодерніша анімалістика сучасних одкровень» [7]. Характерною особливістю «приймаченківських звірів» є яскравий колорит, багата орнаментика, фантастичні форми та оригінальні людські очі, опушені віями. Стиль М.Приймаченко мав великий вплив на творчість її сина Федора Приймаченко, став поштовхом до мистецької діяльності Ольги Отнякіної (Бердник). У 2009 році в м. Рівному проведено виставку-конкурс «Прийдіть до мене у гості», приурочену до сторіччя від дня народження М.Приймаченко. Експонувалося майже 350 робіт 170 авторів, професійних художників та початківців. Перемогу здобули О.Ядчук-Мачинська, О.Гурістюк, О.Глинська, Н.Волосянчук, О.Рябченко, О.Ковальчук [8].

Феномен М.Приймаченко не має аналогів ні в українському, ні в світовому образотворчому мистецтві, але низка сучасних художників продовжують та по-своєму інтерпретують звірину тематику. Наприклад, твори О.Чегорки наповнені магічним відчуттям єдності з природою. Персонажі його картин (домашні тварини, птахи, зооморфні метаморфози) передані узагальнено, архаїчно, за допомогою скупі плавної лінії та теплої колориту. Однак, і тут стикаємося з яскраво вираженою персоніфікацією тварини, задумливими людськими очима на «мордах-обличчях». Оригінальну інтерпретацію трипільських звіроформ знаходимо у розписах посуду Якова Бацуци. Заглиблення у світ прадавнього тотемізму продемонстровано на прикладах зображень «наївних» тварин Марії Галушко, Дмитра Шинкаренка, Олексія Потапенка, Світлани Стародубцевої, Зоряни Гуцуляк. Звіроформи в стилі етноархаїки втілено у творах Романа Романишина, Оксани збруцької, Яреми Хруща (США). Скіфський звіриний стиль відроджує у своїх творах Лариса Хімич. Список митців, що працюють над звіриною тематикою, зберігаючи міцний зв’язок із народними традиціями, разом із тим, переосмислюючи їх згідно із сучасними тенденціями у мистецтві, можна продовжувати. Усі ці твори наповнені глибоким філософським змістом, прадавньою символікою та мають спільну етностилістичну основу.

Варто згадати і таку характерну рису українського образотворчого анімалізму, як

«олюднення», персоніфікацію тварини. В першу чергу це – людські очі, в «мордах-обличчях» вгадується характер та настрої персонажів, можлива наявність елементів національного одягу і зображення виконання твариною певних дій, притаманних лише людині. Особливо широко персоніфікація тварини зустрічається в книжкових ілюстраціях, декоративних панно, художньому розписі, пластиці та інших видах образотворчого мистецтва. Етностилістика простежується в ретроспекції, спрямованій до трипільських та скіфських зображень, апеляції до народного примітиву та декоративно-прикладного мистецтва, поєднанні традиції і новації. Стилістика звіроформ українського живопису містить такі засоби художньої виразності, як стилізація та деформація, гіпербола і метафора, символізм та персоніфікація, яскравий колорит та декоративна деталізація на тлі узагальненої архаїчної форми.

Отже, сучасне українське мистецтво захопила хвиля етнографізму, неоархаїки, неоміфологізму, неопримітивізму та інших «нео», пов'язаних із збереженням національної та етнічної ідентичності. Курс на «етно» актуалізується на тлі глобалізації, асиміляції й стирання етнічних кордонів. Художники з характерною їм чутливістю відгукуються на виклик часу. І однією з форм, що засвідчує етнічну самобутність українського мистецтва, є образ тварини.

Джерельні приписи

1. Антонович В.Б. Обозрение предметов великокняжеской эпохи, найденных в Киеве и ближайших его окрестностях и хранящихся в музее древностей и мюнц-кабинете университета св. Владимира / В.Б. Антонович // Киевская старина. – Т. 22. – К., 1888. – С. 117-132.
2. Герій О.О. Відображення символіки світового дерева у системі орнаменталізації українських храмів XI-XII століть. – С. 32-37 / Наук. вісник НЛТУ України: Символ дерева у світовій культурі та художній творчості. – Львів: НЛТУ України. – 2006. – Вип. 16.4. – С. 32-37 / О.О. Герій. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>.
3. Іваненко Т.О. Зооморфні мотиви у декоративно-ужитковому мистецтві давніх українців / Вісн. Харк. держ. акад. дизайну і мистец. – 2002. – № 3. – С. 24-33 / Т.О. Іваненко. – Режим доступу: <http://librar.org.ua>.
4. Підгора В. Реалістичність казки, життєвість фантазії. – С. 10-11. Артанія № 1.
5. Полідович Ю.Б. Образ хижака у мистецтві народів скіфського світу (за археологічними пам'ятками VII-IV ст. до н.е.): автореф. дис... канд. іст. наук: спец. 07.00.04 – «Археологія» / Ю.Б. Полідович. – К., 2001. – 19 с.
6. Скиба А.В. Геральдичний стиль та зооморфні мотиви в металообробному мистецтві ранньосередньовічних слов'ян. – С. 151-172 / Arheolog-ck.ru: Археологія Середньої Наддніпрянщини / А.В. Скиба. – Режим доступу: <http://www.arheolog-ck.ru>.
7. Танюк Л. «Добрі люди і добрі звірі» Сторіччя Марії Приймаченко: бестіарій художниці як феномен першомистецтва // Дзеркало тижня. – № 11. – 28 бер. – 2009 / Л. Танюк. – Режим доступу: <http://dt.ua>.
8. Рівне має послідовників Марії Приймаченко // Рівненська газета. – 27 березня. – 2009. – Режим доступу: <http://gazeta.rv.ua>.

Резюме

Подано характеристику етно-національної специфіки зооморфного зображення в образотворчому мистецтві України.

Ключові слова: зображення тварини, звіроформи, зооморфне зображення, українське образотворче мистецтво, етно-національна специфіка.

Summary

Demyanova N. Animal forms as a response to totemism in the Ukrainian art: ethno-national specific

With in the limits of the publication is provided a brief description of the ethno-national specific of zoomorphic images in the arts of Ukraine.

Key words: animal images, animal forms, zoomorphic images, Ukrainian art, ethno-national specific.

Аннотация

Характеризуется этно-национальная специфика зооморфного изображения в изобразительном искусстве Украины.

Ключевые слова: изображение животного, звероформы, зооморфное изображение, украинское изобразительное искусство, этно-национальная специфика.